

Á PIAC MORÁLIS HATÁRAI: A NEOREPUBLIKANIZMUS GAZDASÁGTANA

PAP MILÁN

A 2008-as világválság után megkérdőjeleződött egy szinte konszenzusközeli állapot, amely a megelőző két-három évtizedben formálódott és a szabadpiaci kapitalizmus univerzális értékeit és terjedését hirdette. Bár a korunk kapitalizmusát ért kihívás elég nyilvánvalóan jelentkezett, még nem látni, hogy e kapitalizmus milyen változások irányába mozdul. Vagy egyszerűen nem változik: túléli a közelmúlt kríziseit, és a megszokott módon „üzemel” tovább, ahogy a nemzetközi nagyvállalatok, a hozzájuk kötődő politikai elitek és államparátusok, valamint a fogyasztói társadalom mindennapi praxisai ezt megkívánják [Crouch 2011]. Bár a globális kapitalizmus mindennapi praxisai változatlanok látszanak, a piac és morál kapcsolatát tárgyaló publikációk számának növekedése azzal kecsegtet, hogy a közgondolkodásban is helye van a reflektív kapitalizmuskritikának. Írásomban egy olyan eszmeáramlat gazdaságtani törekvéseinek rekonstrukciójára teszek kísérletet, amely mélyen beágyazódott az európai és atlanti politikai hagyományba, ugyanakkor a kortárs kapitalizmus hibáival és visszaéléseivel szemben igyekszik megfogalmazni kritikáját. A neorepublikánus szerzők mindenekelőtt az önrendelkezés és önkormányzás szabadságából, a politikai egyenlőség eszméit érvényesítendő tesznek javaslatot olyan gazdaságpolitikai intézkedésekre, mint a munkahelyi demokrácia, a progresszív fogyasztási adó vagy az állampolgári alapjövedelem.¹

1. A PIACI TÁRSADALOM MINT MORÁLIS PROBLÉMA

A gazdasági világválság kitörését követően a kapitalizmusról való gondolkodás középpontjába – a világtörténelemben nem először – a morális cselekvés került. Jól mutatja ezt az Adam Smith erkölcsről szóló írásai felé forduló figyelem, amely igyekszik összeegyeztetni Smith gazdaságtani alapvetéseit a moralitásról tett kijelentéseivel. Nem egyedi eset, hogy válságok idején a múlt gondolkodóihoz nyúlunk vissza; Smith újraértékelése is sok szempontból azt a célt szolgálja, hogy a jelen problémáira, nevezetesen a kapitalizmus és morál 21. századi viszonyára szolgáljon útmutatóként [Evensky 2005; Morgan 2009]. A *homo economicus* kizárólagos antropológiai modelljére [Laval 2007; O’Boyle 2007; Caruso 2012; Cohen 2014] alapozó elképzelések ugyanis tévesnek, sőt, a mindennapi gyakorlatban kártékonynak bizonyultak, amennyiben a felhajtott, ám a reálgazdaságban megalapozatlan fogyasztói elvárásokra, majd az azt követő kiábrándultságra gondolunk.

A kortárs gazdaságtani és társadalomtudományi elméletek abba az irányba mutatnak, hogy a kapitalizmus 21. század eleji gondolkodóinak számot kell vetniük a moralitással, a szabadpiaci logika és a közösségek erkölcsének viszonyával. A válságot követően több felvetés is megjelent e

¹ Jelen tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 számú projekt támogatásával készült.

témakört illetően, bár a kérdés egyidős a kapitalizmus kialakulásával, amelyet történeti munkák is igyekeztek körbejárni. Albert O. Hirschman például több írásában, nem függetlenül a piaci érvelés feléledésének hetvenes-nyolcvanas évekbeli folyamatától, azt vizsgálta, hogy a korai kapitalizmus időszakában, a kora újkorban oly sok morális vizsgálódásnak alávetett szenvedély fogalmát hogyan „szelídítették” érdekke a 18. század gondolkodói. Ezen érdekfogalom antropológiai alapjain pedig hogyan bontakozhatott ki az érdek paradigmája, amely később minden közösséggel kapcsolatos érvelés gazdasági és politikai kiindulópontja lehetett [Hirschman 1977; Hirschman 1986]. Amennyiben a piacgazdaság logikájának e történetiséget konstatáljuk is, a jelen kontextusában már kevésbé tehetjük meg, hogy visszanyúlunk a kapitalizmus létrejöttét megelőző morálfilozófiai vitákhoz. A kapitalizmus legutóbbi világméretű válsága, ugyanakkor a közgondolkodás változatlansága a piac szerepéről felveti a kérdést, hogy mennyiben csak ez a gondolati paradigma uralhatja a társadalmakat. Azok a kortárs szerzők, akik az említett körülmények között felvetik a piaci logika további terjedésének problémáját, olyan határterületeket próbálnak feszegetni, ahol e piaci logika alávetni látszik a morális, illetve közösségi felfogásokat, mint például a szabadság, az egyenlőség, a szolidaritás és a közjó eszményeit.

Nem kevesebbről van itt szó, mint olyan folyamatokról, amelyek az emberi élet méltóságát és élhetőségét teszik kockára.² Debra Satz, a Stanford Egyetem filozófiaprofesszora *Why Some Things Should Not Be For Sale: The Moral Limits of the Market* című kötetében a szabadság és egyenlőség eszméinek torzulásait boncolgatja olyan kérdésekkel kapcsolatban, mint a női test áruba bocsátása bérnyaság vagy prostitúció céljából, a gyermekmunka, az önkéntes szolgálat vagy a szervkereskedelem [Satz 2010: 115-206]. Satz ezeket a „területeket” egyenesen mérgező piacoknak (*noxious markets*) nevezi, amelyek „aláássák az emberi lét azon kondícióit, amelyek ahhoz szükségesek, hogy emberi kapcsolatainkban egyenlőként tekinthessünk egymásra” [Satz 2010: 94]. Satz könyvéből kiderül, hogy a piaci logika érvényesülése számos területen megfosztja az embereket attól, hogy a társadalmi élet résztvevői legyenek. Ezzel a pusztán gazdasági érdekeknek kiszolgáltatottá és az önkéntes döntéshozásra képtelenné válnak. A világméretű egyenlőtlenség növekedése az utóbbi években újra széleskörű publicitást nyert Thomas Piketty sokat idézett és vitatott írása után [Piketty 2015]. A tőkekoncentráció nemzetközi elitjének kritikája és korlátozásának igénye tulajdonképpen a válság kibontakozásával kapott újra erőre. A kiszolgáltatottság a 21. század elejére láthatóan fennáll a társadalom és a „kasztszerű pénzügyi elitek” viszonylatában, hogy Robert J. Shiller kifejezését használjuk. A Nobel-díjas közgazdász *Finance and the Good Society* című könyvében a pénzügyi szektor demokratizálásának és humanizálásának szükségességére hívja fel a figyelmet [Shiller 2012], a pénzügyi információk igazságosabb elosztásával, az állampolgárok pénzügyi képviselőivel és ingyenes tanácsadásával, a gazdasági edukáció működő rendszerének kiépítésével. Ugyanakkor elkerülhetetlennek véli az állami beavatkozás bizonyos formáinak érvényesítését, mint a progresszív jövedelemadó bevezetése és a

2 Az emberi élet méltóságával és élhetőségével kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mit értünk emberi élet alatt és e megértésünk hogyan viszonyulhat a gazdasági megfontolásokhoz. E kérdés bővebb taglálása azonban szétfeszítené írásom kereteit. A probléma keynesi nézőpontból való legújabb megközelítéséről lásd Robert és Edward Skidelsky könyvét [Skidelsky–Skidelsky, 2012].

szociális háló fenntartása, illetve a kisebb közösségekben rejlő kollektív lehetőségek kiaknázása [Shiller 2012: 231-239].

Michael Sandel legutóbbi kötetében, Debra Satz értekezéséhez hasonlóan, a piac morális határait igyekszik rákérdezni *What Money Can't Buy?: The Moral Limits of Markets* című könyvében. Azonban eltérően Satz mérgező piacok iránti érdeklődésétől, a harvardi filozófus a piaci logika olyan betüremkedéseivel foglalkozik, amelyek szinte észrevétlenül átalakították az amerikaiak mindennapi életét [Sandel 2012]. A szerző szerint az amerikai közösségeket hagyományosan összetartó egyenlőségfelfogás és demokráciaeszmény sérül azokban a példákban, amelyeket felsorol: a jótékonyossági színelőadásokon és kongresszusi bizottsági meghallgatásokon „bérsorbanállókát” alkalmazó cégek tevékenysége, az extra díjért magasabb szolgáltatást és teljes körű rendelkezésre állást biztosító házi orvosok, a baseballpályák szuperluxus VIP-páholyai, városi sportcsapatok, stadionok, vagy rendőrautók marketing célú felhasználása, a káros anyagok kibocsátásának adás-vétele, a mások nevében bocsánatkérésekre szakosodott cégek, az egyes hírességek halálára fogadásokat kötő honlapok stb. Sandel számára ezek a gyakorlatok egyrészt növelik az egyenlőtlenségeket az amerikai társadalomban, másrészt korrumpálják a demokrácia intézményeit, tereit, közösségi gyakorlatait. E tendenciát a szerző úgy írja le, mint a piacgazdaságból a piaci társadalomba való átlépés folyamatát [Sandel 2012: 8-11, 110-113]. Felvetődik azonban a kérdés, hogy milyen eszmei alapon akadályozható meg a társadalom piaci monopolizálása.

Utóbbi kérdésre a válasz a piaci logikán kívülről érkező, akár vallásos, akár szekuláris formában. A következő oldalakon egy olyan kortárs, szekuláris politikai irányzat eszmei rekonstrukciójára teszek kísérletet, amely – kötődve az említett szerzők által felvetett problémákhoz – a kapitalizmus kritikája mellett nem követeli meg a piaci viszonyok eltörlését, hanem annak korrekcióira törekszik. A neorepublikánus elméletek tagadhatatlanul egy több évszázados hagyományból erednek, ugyanakkor a jelenkori globális kapitalizmus kontextusában tájékozódhatnak. A neorepublikánus szerzők a közösségi érdeket és a gazdasági vagy politikai hatalmi befolyástól mentes szabadság (*freedom as non-domination*) értékeit állítják a középpontba³, és innen ítélik meg a piac működését. A következő részben ezeket az összefüggéseket szeretném bővebben kifejteni. A kritikai szemlélet mellett a neorepublikánusok számos gazdaságpolitikai elképzeléssel rendelkeznek, mint például az alapjövedelem vagy a munkahelyi demokrácia különböző formái. Ezen elképzelések azonban a neorepublikánus szerzők között is vita tárgyát képezik, ahogy az is, hogy mely elemek alkotják a „demokrácia politikai gazdaságtanát” (*the political economy of democracy*), a „honpolgári gazdaságot” (*civic economy*). Ezekre a problémákra a harmadik részben kívánok részletesebben kitérni. Végül, e neorepublikánus nézet kifejtése alapján a piac és morál kapcsolatának tanulságait szeretném levonni az írásomat záró konklúzióban.

3 A republikánus szabadságesszmény kortárs megfogalmazása Philip Pettit 1997-es könyve óta terjedt el a neorepublikánus írásokban. E koncepció kialakítása szorosan kötődik Quentin Skinner történeti vizsgálódásaihoz, melynek során a cambridge-i történész a liberalizmus kialakulása előtti neoromán szabadságfogalom rekonstrukcióját végzi el [Skinner 1998].

2. SZABADSÁG, KÖZÖSSÉG ÉS A PIAC

A neorepublikánus gondolkodás egy olyan politikaelméleti hagyomány kortárs változata, amely az antik politika- és társadalomfelfogásig vezethető vissza. E hagyomány egyaránt táplálkozik Arisztotelész és Marcus Tullius Cicero műveiből, illetve Niccolò Machiavelli és Francesco Guicciardini, James Harrington és Sidney Algernon, Thomas Jefferson és James Madison, Jean-Jacques Rousseau és Alexis de Tocqueville nézeteiből.⁴ A politika világának republikánus felfogása a 19. század előtt elterjedt nézet volt az atlanti és az európai kultúrában. Ezen hagyomány egyrészről a politikai szabadság és egyenlőség ideáját, másrészről a politikában jelentős szerepet játszó közösségi erény normáját tekintette mérvadónak.

A kortárs neorepublikánus szerzők⁵ általában elismerik az említett republikánus eszmék jelentőségét, azt vizsgálva, hogy azok miért tűnhettek el a kapitalizmus felemelkedésével és hogyan lehet rekonstruálni őket korunk politikai és társadalmi gondolkodásában. A neorepublikánus szerzők számára a kapitalizmus mai valósága adott, és nem kívánják annak alapjait felszámolni. A neorepublikánus kapitalizmuskritika – és ezt a későbbiekben részleteiben fogjuk látni – inkább arra törekszik, hogy a globális kapitalizmus társadalmi számára, és e társadalmak normáiból levezethető szélsőséges individualizmus felfogását korrigálva, elfeledettnek hitt szempontokat vezessen be a közgondolkodásba. A *republican revival* – ahogy a neorepublikánus gondolkodás kilencvenes évektől kezdődő elterjedését nevezik – azonban egy széttartó folyamat, amennyiben a magukat republikánusnak tartó szerzők más és más gondolati elemre kívánják helyezni a hangsúlyt. A kapitalizmus kritikáját középpontba helyező neorepublikánizmus a kétezres években kezdett kibontakozni, a gazdasági világválság után pedig még erősebb lendületet kapott.

A neorepublikánus elméletek alapvetően politikai elméletek. Arisztotelész híres meghatározását követve az ember eredendően politikai természetének gondolatára támaszkodnak. Ez a feltevés két konzekvenciát von maga után, amennyiben a neorepublikánus elméletek a piac mibenlétének tárgyalásába bocsátkoznak. Először is, a piacra úgy tekintenek, mint nem természetes, hanem az ember alkotta intézmények, szabályok és társadalmi tér összességére, ahol a csereviszonyokat emberek szabályozzák [Laborde–Maynor 2008: 21]. Ez szemben áll azzal a nézettel, amely a csereviszonyok létét tekinti elsődlegesnek és abból vezeti le a politika artefaktuális eredetét. Utóbbi nézet egyaránt érvényes lehet John Locke szerződéselméleti elgondolására és Karl Marx kapitalizmus kritikájára. Másodszor, a neorepublikánus szerzők a piac morális legitimitásának instrumentális modelljét vallják, tehát a piacra a moralitás kifejlesztésének és fenntartásának eszközeként tekintenek, de tagadják annak inherens morális értékét [Gaus 2003: 59-61]. Ezzel szemben felmutatható az a nézet, amely szerint a piac önmagában hordoz-

4 A neorepublikánusok által „hasznosított” klasszikus szerzők teljes listája nehezen körülhatárolható, az itt emlegetett auktorok a neorepublikánus referenciák „kemény magját” képezik. A republikánizmus témája azonban olyan szerzőkkel kapcsolatban is felmerülhet, mint Adam Smith, akik eddig éppenséggel kívül rekedtek a kánonon. Smith és a klasszikus republikánizmus kapcsolatáról lásd Winch [2002]. A neorepublikánus Smith-recepcióról lásd Cassasas [2013].

5 A neorepublikánizmus legismertebb szerzői között tartható számon Philip Pettit, Michael Sandel, Cass Sunstein, Quentin Skinner, Richard Dagger, Stuart White, John MacCormick, Antoni Domènech, Alex Gourevitch. Egy új generáció is feltűnően van a kétezres évek közepe óta.

za a moralitás elemeit, mint az individuális szabadság és az érdem szerinti jutalmazás értékeit. A neorepublikánus gondolkodók azonban úgy vélik, a piac működésének megítéléséhez valamely külső, esetükben politikai értékek kiindulópontjára van szükség; ezek az alapvető értékek pedig az önkormányzat (*self-government*), azaz az önkormányzás képessége, e képességet lehetővé tevő uralommentes szabadság ideája (*freedom as non-domination*), illetve a törvények uralmára (*rule of law*) alapozott intézményi biztosítékok politikaelmélete.

Az antik *iszonomia* (egyenlőként bánni az egyenlőkkel) fogalmából kiindulva a republikánus elméletekben a politikai egyenlőség a közösség ügyeihez, illetve a közjóhoz való egyenlő hozzáférésként tételeződött. Az elképzelés szerint, amely a klasszikus republikanizmus azon gondolatából eredt, hogy a közösség ügyeiről a megfelelő nagyságú birtokkal rendelkező, és ezért döntésképes tagok határozzanak, a modern politikai társadalmakban az állampolgárság jelentheti az alapot. Az állampolgársággal bíró tagok számára kívánatos a politikai részvétel ahhoz, hogy saját ügyeikben önmaguk dönthessenek.

Állampolgársági alapon tételezett egyenlőség elve feltételezi a republikánusok sajátos szabadságfelfogását, amely az alávetettség hiányával és az önkormányzásra való képességgel írható le. Philip Pettit és követői számára a nem alávetettségen alapuló szabadság megkülönböztetendő a liberális beavatkozás-mentességtől. Az alávetettség hiánya ugyanis a közösség tagjainak politikai, gazdasági és egyéb társadalmi függetlenségét szavatolja, amely létfontosságú az önkormányzás képességének elsajátításához. A liberális szemlélet ezzel szemben az állami beavatkozástól óvja az individuumot. A neorepublikánus szabadságfelfogás számára a beavatkozás annyiban megengedhető, amennyiben ez nem jelent alávetettségi viszonyt.

A törvények uralma megakadályozza az alávetést, közösségi erejével ugyanakkor regulatív erővel bír. A republikánus elméletek harmadik alapfogalma így a republikánus elvek alapján kiépített intézményesség, amely három célt szolgál. Egyrészt a már említett nem alávetés jellegű beavatkozást, a törvények uralmát, amely a politikai közösség akaratából jött létre. Másrészt az önkormányzás mint politikai részvétel gyakorlását, amely olyan politikai fórumok alapítását és fenntartását jelenti, ahol a közösség tagjai ápolhatják kapcsolataikat, hangot adhatnak véleményüknek és kifejezhetik elvárásaikat a közjó érvényesülésére tett javaslatokat. A deliberatív elméletekhez közelítő republikánus institucionalizmus egyik kiemelt szerzője az amerikai Cass Sunstein, aki a szólásszabadság célját elsősorban a demokrácia megfelelő működésének szavatolásában látja [Sunstein 1993, 1996, 1997]. Harmadrészt a republikánus értékek kialakulását nagyban befolyásolja az oktatás tartalma, az állampolgári nevelés.

Az állampolgári oktatás azonban már feltételez egy olyan elemet, amely a leginkább problematikus pontként tételeződött a liberalizmussal folytatott vitában. Ez az állampolgári erények fontossága, amelyek a közösséghez való tartozást és lojalitást fejezik ki. A liberális álláspont szerint ugyanis az államnak, a politikai közösségnek semlegesnek kell viszonyulnia a moralitás, az erények különböző fajtáihoz, és nem tehet különbséget magán- és közösségi erények között. A lojalitás és felelősségvállalás alkotják a republikánus értelemben felfogott patriotizmus alapjait. A prepolitikai, etnikum alapú közösségi tagsággal szemben a patriotizmus az önkormányzás és politikai részvétel során alakul ki [Dagger 1997]. A komunitáriusból⁶ republikánussá váló

6 A komunitarizmus jelenkorig tartó történetéről és főbb elméleti problémáiról lásd Etzioni [2014].

Michael Sandel szerint a közjó közös keresése, a demokratikus önkormányzás csak a közösségi lojalitás alapján jöhet létre. Míg a liberális elmélet az értékek piaci alapú semlegességét vallja, addig a közösségi erényre alapozott republikánus felfogás egy kinyilvánított hierarchiát tételez fel a közösségi értékek kapcsán. A közjónak, a közösségi erényeknek át kell venniük a vezető szerepet, befolyásolva akár a piacgazdaság működését is [Sandel 1996]. Maurizio Viroli, aki nem melleleg számos eszmetörténeti kötettel járult hozzá a „republikánus megújuláshoz”, Sandelhez hasonlóan a szabad önkormányzás alapját az erényben látja, amely nála a „szabadnak lenni” és a cselekvés bátorságának klasszikus erényeit jelenti [Viroli 2002].

Az uralommentességen alapuló szabad önkormányzás – akár közösségi erényként, akár más erényekhez hozzásegítő kontextusként felfogva – alapozza meg a jelenkori szabadpiaci kapitalizmus működésének neorepublikánus kritikáját. A globális szabadpiacra ez a kritika úgy tekint, mint egyes pénzügyi csoportok és nagytőkés érdekek által dominált térre. Ezt pedig nem azért tartják problematikusnak, mert ezek a csoportok túl nagy részesedést szereznek a piacból, hanem azért, mert e részesedésüket gyakran politikai tőkévé konvertálják. Ez pedig ellentmond az állampolgárságon alapuló önkormányzathoz való egyenlő hozzáférés eszméjének. A domináns gazdasági elitcsoportok és szereplők torzítják – elsősorban az információs monopóliumuk segítségével – a demokratikus participáció, deliberáció és versengés tisztaságát. Ezen folyamat ellen az államnak kell fellépnie restriktív szándékkal, míg másrésről redistribúciós eljárásaiban szintén az állam tehet az egyenlőtlenségek csökkentésének érdekében. Egy republikánus elvek alapján álló állam azonban e regulatív tevékenységeiben arra kell, hogy törekedjen, hogy a szegénységet és az egyenlőtlenséget olyan mértékben csökkentse, amely az uralommentesség értelmében vett szabadság elősegítéséhez szükséges [Pettit 2006: 138-141].

Utóbbit azért fontos hangsúlyozni, mert általa rámutathatunk a különbségekre a neorepublikánus gazdaságfelfogás és a szocialista elképzelések között. Bár mint az a következőkben látni fogjuk, a két eszmeáramlat számos ponton fedi egymást, főként az egyes policy-k területén; a neorepublikánusok alapvetően nem utasítják el a magántulajdonon alapuló piac létét, és nem kívánják azt felváltani a központosított gazdasági tervezés valamely formájával [Dagger 2006b: 157-158]. A neorepublikánusok számára ugyanakkor nem cél a teljes egyenlőségre való törekvés sem, pusztán az anyagi viszonyok olyan kiegyensúlyozása, amely elkerülhetővé teszi a társadalom mint politikai közösség végletes szétszakítását, a magánjellelű célokat szolgáló elitek túlzott befolyását a társadalom egészére. Michael Sandel legutóbbi kötetének végkövetkeztetésében is e társadalmi kohézió mellett érvel: „A demokrácia nem kívánja meg a tökéletes egyenlőséget, viszont azt igen, hogy az állampolgárok osztozzanak közös életében. Az a fontos, hogy a különböző anyagi és társadalmi háttérrel rendelkező emberek találkozzanak egymással, ütköztessék érveiket a mindennapi élet során. Ezen az úton leszünk képesek megtanulni különbségeink feltárását és elviselését, és azt, hogy hogyan közelítsünk a közjóhoz.” [Sandel 2012: 203].

3. EGY HONPOLGÁRI GAZDASÁGPOLITIKA (CIVIC ECONOMY) KÖRVONALAI

Az előbbieken kifejtett neorepublikánus eszmények talán túl elvont kívánalmaknak tűnhetnek ahhoz képest, amennyire éppen az ellenkezője, a neoklasszikus gazdaságelmélet alapján működő globális szabadpiac beágyazódottságát érzékeljük a mindennapi gyakorlatban. A neorepubliká-

nus elképzelések azonban számos olyan intézményi és policy-jellegű reformot javasolnak, amelyek a kortárs kontextusban is kézzelfoghatóvá teszik egy honpolgári gazdaságpolitika előnyeit, és ezzel együtt dilemmáit is. E javaslatokat összegyűjtve, két szakaszban kívánom tárgyalni a következőkben. Először a szabadpiaci reguláció lehetőségeiről lesz szó, amelyek az elit társadalomra kiterjedő túlzott dominanciáját kívánják korlátozni gazdaságpolitikai eszközökkel. Ezt követően pedig az elosztás neorepublikánus szempontból kívánatos formáira térek rá. Az elosztás problémáihoz kapcsolódva pedig visszatérek egy eddig részben már tárgyalt témához, a tulajdon és az állampolgári tulajdonlás neorepublikánus felfogásához. Utóbbit Arisztotelész tulajdonról szóló tanítása és a kései John Rawls tulajdonosi demokráciáról (*property-owner democracy*) vallott felfogása alapján kívánom megközelíteni.

3.1. A PIACI URALOM KORLÁTAI

A kapitalista tökefelhalmozás – amely alapvető esetben azon termeléstöbbletből eredeztethető, amelyet a termelés innovációjának céljára használnak fel – a befektetői szemléletű gazdaság kiindulópontja. E kapitalista alapképlethez a 20. és 21. század tapasztalatai alapján hozzáadhatjuk a pénzügyi szektor spekulatív és átláthatatlan technikáit, amennyiben a domináns gazdasági-pénzügyi csoportok felhalmozásának módjait keressük. Ezekre a gazdasági elitcsoportokra a republikánus és neorepublikánus gondolkodásban egyrészt a személyes szabadság, az állampolgár és állampolgár közötti viszonyok domináns befolyásolása, másrészt a politikára gyakorolt indirekt hatalmi pozíciói miatt tekintenek korlátozandónak [White 2011: 568].

A neorepublikánus elméletben e korlátozások a politikai közösség akaratát megtestesítő állam törvényi szabályozásában válnak gyakorlattá. Felmerülhet a kérdés, hogy ez mennyiben tekinthető e gazdasági és pénzügyi elit tagjai szabadságának korlátozásaként. Szemben a libertariánus elképzelésekkel, a neorepublikánus szabadságfogalom érvényesnek és legitimnek tekinti az ilyen irányú állami beavatkozást, amennyiben az nem önkényes alapon történik, hanem a politikai közösség kvázi egyetértése, tehát a törvény alapján. Philip Pettit szabadságkonceptiójában ezt jelenti a nem önkényes jellegű beavatkozás (*non-arbitrary interference*), mely az önkormányzás elvét nem sérti, hanem éppen annak eszközeként funkcionál [Pettit 2006]. Az állam és a politikai közösség ilyen irányú beavatkozása a gazdaság és a piac működésébe a tökekoncentráció regulatív korlátozását kívánja szolgálni. E korlátozás során azonban mindig a közjó szempontjait kell szem előtt tartani, ami azt jelenti, hogy a politikai közösség számára kívánatos gazdasági produktivitást nem hátráltathatják a tökefelhalmozást érintő korlátozások. Ebben a tekintetben a neorepublikánus szerzők általában a közjó mérlegelését az adott társadalmi-gazdasági kontextushoz, illetve a közösség által kinyilvánított akarathoz igyekeznek kötni; néhány standard gazdaságpolitikai elem azonban felmerül az említett szerzők többségénél.

Először is, a neorepublikánus gondolkodásban markáns elemként jelenik meg a modern kapitalista bérmunka republikánus eszményekre tett torzító hatása, illetve a fogyasztói társadalom kultúrája nyomán fellépő atomizálódás és a közösségi erényekkel szemben táplált közöny. Az utóbbi időkben merült fel a demokrácia munkahelyi formája mint neorepublikánus téma. Sandel a kilencvenes évek közepén vetette fel, hogy egy republikánus politikai gazdaságtan számára a fogyasztói preferenciák kielégítésének problémája helyett nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a munkavállalók életének azon a szegmenseire, amelyekben mint önkormányzó állampolgárok

jelenhetnek meg. Utóbbiak esetében ez a munkahelyre (is) vonatkozik, mivel a munkakörülmények, a termelésben betöltött szerep és a profit elosztása mind befolyásolják az állampolgári szabadság és a közösséghez való viszony minőségét [Sandel 1996: 242]. Nem a munka, illetve munkavállalás elvetéséről van szó a neorepublikánus szerzők esetében, hanem azon munkahelyi formák megváltoztatásáról, amelyek egy vállalaton belül a menedzseri elitől teszik függővé a munkavállalás és elbocsájtás körülményeit, így nagyarányú függőséget alakítanak ki ezen elit felé [MacMahon 2005: 85]. A munkahelyi demokrácia (*workplace democracy*)⁷ vagy munkahelyi republikanizmus (*workplace republicanism*) a demokratikus eljárásokat fokozatosan, a törvény uralmát pedig messzemenőig érvényesítené a munkahelyeken is. Ezek az intézkedések a menedzseri döntéshozatal diszkrecionális jogát korlátoznák, és nagyobb beleszólást jelentenének a cég termelési stratégiájába, illetve a megfelelő munkakörülmények és a fair eljárások intézményesített rendjét követelnék meg [Hsieh 2005: 116].

A munkahelyi demokrácia eszközei azonban nyilván korlátozottak, akármely kiterjesztett formájában is képzeljük el. A vállalati irányítás pedig megköveteli a menedzseri szemlélet érvényesítését. Nem a teljeskörű, öngazgató munkásvállalatról van tehát szó a neorepublikánus elképzelésekben sem, a munkahelyi demokrácia korlátai pedig viták tárgyát képezik. Ugyanakkor a vállalati szakszervezetek működése, illetve a munkaügyi bíróságokhoz való fordulás jelenthetik azokat az eszközöket, amelyek határt szabnak a menedzseri szemlélet önkényességének [González-Ricoy 2014: 249-250]. Ezen felül pedig az önfoglalkoztatás elterjedése jelenthet egy olyan formát, amely szintén védelmet nyújthat az említett, gazdasági racionalitásra hivatkozó önkényes intézkedések ellen [González-Ricoy 2014: 251-253].

A munka átformálása szabad munkává egy olyan gondolat, amely egy, a neorepublikánus referenciáktól különböző, ámde a saját idejében magát republikánusnak tekintő hagyományt kíván mozgósítani. A munka és a republikánus értékek kapcsolatának ezen újragondolása azonban nem előzmények nélküli. Michael Sandel két évtizeddel ezelőtt az amerikai republikanizmus azon hagyományából indult ki, amely a jeffersoni-jacksoni szabad földbirtokosok erényes közössége alapján vázolta fel az egészen Rooseveltig tartó progresszív, nagytőke- és trösztellenes mozgalmat. Alex Gourevitch is erre a hagyományra gondol, amikor a neorepublikánusok figyelmébe ajánlja az amerikai munkás republikanizmus (*labour republicanism*) eszméit. Gourevitch szerint ugyanis a neorepublikánusok megfedkeznek a szabadságellenes alávetés strukturális formájáról, amely nem pusztán a munkahelyi viszonylatokban, hanem a közvélekedésben, a kultúrában, sőt a családi és magánszférában fejti ki hatását. A szabad munka (*free work*) és a szabad munkán alapuló társult termelők rendszerének (*system of cooperative production*) ideája új, radikálisabb irányba terelheti a neorepublikánus gondolkodást, vagy legalábbis e gondolkodók egy részét [Gourevitch 2011, 2013].

7 A neorepublikánus fogalom megkülönböztető a létező szocializmus és ideológiája, a marxizmus-leninizmus által egykor hangoztatott munkahelyi demokráciától, amely Magyarországon főként üzemi demokráciaként jelent meg. A marxizmus-leninizmus fogalma a központosított politikai vezetés és gazdaságirányítás alá rendeli a munkahelyi demokráciát, ellentétben az önkormányzás képességét szem előtt tartó neorepublikanizmussal.

A másik eszköz, amely hozzájárulhat a gazdasági elit dominanciájának korlátozásához, a gazdasági felhalmozás megfelelő adószintjének megállapítása. Ez egyrészt az örökösödésre kivetett teher, illetve a fogyasztás adójának a republikánus ideáknak megfelelő mértékét jelenti. A klasszikus republikánus hagyományban központi helyet foglalt el a magánluxus kárhoztatása, mivel a luxus egyrészt felborítja a gazdasági és politikai erőviszonyokat, másrészt a közösség erényein alapuló kultúrát az egyén anyagi javainak hajszolása felé fordítja. A modern interpretációban a honpolgári gazdaságpolitika magában foglalja az örökségekre kivetett adót, amivel a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése felé kíván mozdulni abból a célból, hogy a közös intézményekben egyenlően viselt önkormányzás képességét nagyobb eséllyel tudja minden egyes állampolgár megőrizni. A kérdés természetesen az, hogy milyen mértékű adó vethető ki egy neorepublikánus modellben. Nem csökkentik éppen a republikánus önkormányzás képességét az örökség túlzott adóterhei? Stuart White egy általános „gyarapodási adót” javasol, amely egy meghatározott kvótán felül kivetendő minden olyan jószágra, amelyet egy állampolgár élete során örököl vagy ajándékba kap. Ez utóbbi transzfereket pedig a kvótán túl egy sávós rendszerben kívánatos terhelni adókkal [White 2003: 183]. Másfajta elképzelést jelent az örökségi adóztatás alól kivonni azokat a javakat, amelyek az egyéni (és a család) függetlenséghez szükségesek, mint egy adott földterület, farm vagy üzlet öröksége. Mindezek a tulajdonosi demokrácia – amelyről később röviden szólok – feltételei lehetnek [Dagger 2006:164].

Hasonló különbségtétel szükséges a fogyasztási adó neorepublikánus megalapozásánál is. A republikánus egyenlőség és az önkormányzás szabadságának elősegítése végett szükséges ugyanis az egyéni (luxus)kiadások adóterheinek megállapítása. Természetesen nem cél azon termékekre kivetni fogyasztási adót, amelyek alapvető szükségleteket elégítenek ki. Ezek adják a szegényebb rétegek összkiadásainak nagyobb hányadát, vagyis a rájuk kivetett adó nem csökkenti az egyenlőtlenséget, sőt, még növelné is a társadalmi különbségeket. Az alapvető szükségleteket biztosító árukon túl a fogyasztási adó mértékét a neorepublikánusok itt is egy progresszív rendszerben szabályoznák.

3.2. A SZABAD ÖNKORMÁNYZÁS GAZDASÁGI ALAPJAI

Eddig főként azokról az eszközökről volt szó, amelyek a társadalmi egyenlőséget és a republikánus szabadságot a gazdasági-pénzügyi elit hatalmának és a tőkekoncentrációjának korlátozása útján kívánja erősíteni. Ki kell emelnünk azonban a neorepublikánus gazdasági elképzelések disztributív elemét: a honpolgári gazdaság(tan) az állampolgárok számára olyan hozzájárulást kínál, amely egyfajta társadalmi vagy állampolgári minimumot biztosít [Dagger 2006: 166-167]. Két módon jelenik meg ez az elem az elméletekben: az alapjövedelem (*basic income*) és az alap-tőke támogatás (*basic-capital grant*) formájában.

Az alapjövedelem elképzelésének persze nemcsak neorepublikánus eszmei megalapozása létezik, sőt elmondhatjuk, hogy az alapjövedelem gondolatával kapcsolatban nem is ez a legelterjedtebb magyarázat. Az alapjövedelemnek létezik utilitarista, egalitáriánus és libertáriánus megalapozása is, amelyek egyaránt érvelnek az alapjövedelem jótékony társadalmi hatásai (tehát konzekvencialista módon), illetve az alapvető emberi jogok valamely (tehát deontológiai) felfogása alapján. A neorepublikánus érvelés ismét a szabadság neorepublikánus felfogására és

a politikai közösség integratív szándékaira vezeti vissza érveit. A politikai részvétel, a politikai deliberáció egyenlősége nem hozható létre nincstelen vagy a létminimum alatt élő állampolgárok közreműködésével. Az alapjövedelem biztosíthat olyan társadalmi pozíció az állampolgároknak, amely elégséges a politikai részvételhez és az önkormányzás képességéhez [Pettit 2007]. A neorepublikánus szerzők ugyanakkor eltérő véleményt képviselnek azzal kapcsolatban, hogy e rendszeres alapjövedelem feltételhez köthető-e, vagy az minden állampolgárnak (vagy esetleg egy területen huzamosabb ideig élő lakosnak) feltétel nélkül járjon-e.

A feltétel nélküli alapjövedelem mellett érvelő neorepublikánus szerzők az állampolgári egyenlőség értéke felől kívánják megközelíteni a kérdést, és arra hivatkoznak, hogy a feltétel nélküliség egyaránt biztosítja az önkormányzás szabadságát a domináns gazdasági (*dominium*), és az államot uraló politikai elitekkel (*imperium*) szemben. A feltételeesség ugyanis olyan következményekkel jár, amelyben a politikai elit kerül domináns pozícióba az alapjövedelem meghatározásának monopóliumával [Cassas-De Wispelaere 2015: 289]. A feltétel nélküli alapjövedelem így nem követelné meg egyéb jövedelem vagy meglévő vagyon, munkahely vagy munkába állás szándékának igazolását, illetve annak bizonyítását sem, hogy az mennyiben szükséges az egyes állampolgár létfeltételeihez és utólagos bizonyítást sem kérne arra, hogy az állampolgár e jövedelmet ezekre az alapvető javakra költötte [Cassas-De Wispelaere 2015: 289].

A neorepublikánus irodalomban a feltétel nélküli alapjövedelem gondolata örvend nagyobb népszerűségnek. Ugyanakkor létezik olyan elképzelés is, amely az alapjövedelem folyósítását a közösséghez kötődő erények gyakorlásához kötné. Ebből a nézőpontból ugyanis vállalhatatlan a közösségre nézve az az értéksemlegesség, amelyet a feltétel nélküli alapjövedelem eszméje képvisel. A közösségi erények gyakorlása olyan követelményekben merül ki, mint a munkanélküliek munkába állási szándékának igazolása és ezen túl valamely közszolgáltatás ellátása vagy közcélú munkában való részvétel [Dagger 2006: 166].

A republikánus politikai közösség gazdasági alapjai megteremtésének másik formája lehet az alaptőke-támogatás, amely szintén állampolgársági alapon való, egyszeri támogatást jelentene. E gondolat visszavezethető olyan újkori republikánus szerzőkig, mint Jean-Jacques-Rousseau vagy Thomas Paine, illetve a kortárs politikaelmélet azon elképzeléséhez, amely a nagyvállalatokhoz hasonlóan képzelel el az állam forrásaiból és gazdaságából való állampolgári részesedést [Ackerman–Alstott 1999]. Stuart White pedig az alaptőke-támogatást olyan keretben képzelné el, amely a közösség számára szélesebb értelemben véve hasznos tevékenységhez köti e támogatási tételt: felsőoktatás, illetve szakoktatás költségeinek finanszírozása, új üzlet vagy gazdálkodás indítása, munkakeresés célú, illetve eltartott hozzátartozó költségeinek fizetése stb. [White 2003: 183]. Mindazonáltal az alaptőke támogatásának is létezik feltétel nélküli elképzelése a neorepublikánus irodalomban, amely az alapjövedelemhez hasonló érveket társít e feltétel nélküliséghez.

A gyakorlatban persze az alapjövedelemnek és az alaptőke támogatásnak is eltérő példái létezhetnek. Ilyen példaként hozható fel Alaszka állam példája, ahol egyéves ott-tartózkodás, büntetlen előélet és kizárólagos ingatlanfenntartás szükséges ahhoz, hogy alanyi alapon részesedjen valaki az Alaszka Állandó Alap (*Alaska Permanent Fund*) minden évben megállapított osztalékából (*Permanent Fund Dividen*). Az alap főként az olajbányászatból befolyó bevételek után fizet, kifejezve ezzel Alaszka lakosainak egyenlő jogát a terület ásványkincseiből való részesedéshez. Neorepublikánus szempontból az alaszka jó példa arra, hogy milyen módon lehetséges megteremteni az anyagi alapot az állampolgári egyenlőség számára, ugyanakkor korlátozni egyes gazdasági-pénzügyi csoportokat, hogy csillagászati mértékű profitra tegyenek szert az olajbevé-

telekből, és a közösség politikai életére e pozícióból legyenek domináns hatással. Ugyanakkor az Alaszka-modell megtestesíti a demokratikus kontrollt az állam forrásai felett, amely a republikánus politikafelfogás ideáját jelenti [Cassasas-De Wispelaere 2012].

3.3. A TULAJDONOSOK DEMOKRÁCIÁJA

Ezzel pedig elérkeztünk a neorepublikánus közösség állampolgárának gazdasági ideájához, a tulajdonosi demokráciához (*property-owning democracy*). A republikánus hagyománynak a kezdetektől fogva alapvető része az elképzelés, amely szerint a demokrácia csak a szabad, cselekvésre képes polgárok számára jelenti a közösségi politizálás nyilvános terét. Ehhez az antik megfogalmazásban nem tartoztak a nők, gyermekek és a szolgák sem, mivel ők a közösségi döntésben résztvevő férfiak gazdasági háttéréhez voltak sorolandóak. Ugyanakkor már Arisztotelész feltette a kérdést a *Politika* második könyvében, hogy a közös vagy a magánvagyon kívánatosabb-e az állam számára. Arisztotelész, mint sokszor, egy köztes véleményt fogalmaz meg, azzal indokolva, hogy olyan praktikus rendszer kialakítása a kívánatos, amely a közös vagyon és a magántulajdon „jó oldalait” egyesíti. Ez pedig a magántulajdon és az azon végzett munka megtartását, illetve a megtermelt javakból való közös és méltányos részesedést jelenti: „[...] a jelenlegi rend azonban, amelyet erkölcsi értékek és helyes törvények szabályozása ékesítenek, ugyancsak előnyösebb, mivel mindkét rendszer jó oldala megvan benne. Értem ezen a két rendszeren a vagyonközösséget és a magántulajdont. Mert hisz bizonyos szempontból így is közös a vagyon, általában azonban mégis magántulajdonban van. Mivel a szorgoskodás megoszlik, így nem lesz kölcsönös vádaskodás, sőt egyre jobb lesz az eredmény, mert hiszen mindenki a maga tulajdonával foglalatkosodik, másrészt pedig az erény következtében a vagyon használata a közmondás szerint alakul: közös lesz a jó barátok vagyona.” [Arisztotelész 1994: 42, 1263a].

E meggyőződés felmerül az amerikai alapító atyák és a 19. századi radikális republikánusok írásaiban is. Kortárs politikai filozófia nyelvére, James Meade közgazdász fogalmát kölcsönözve [Jackson 2012: 43-46], az amerikai John Rawls fordította le, kiegészítésként igazságelméletének alapjaihoz kései írásában. *Justice as Fairness: A Restatement* című művében egy külön fejezetet szentel a tulajdonosi demokrácia elméleti és intézményi megalapozásának. Rawls ebben a tőle kissé szokatlan, de az amerikai politikai gondolkodás hagyományában igencsak elterjedt érvelésben végül a jóléti állam és a tulajdonosi demokrácia szembeállításával domborítja ki azt a különbséget, amely a neorepublikánus szerzők számára utóbbit igen vonzóvá teszi. Ezek szerint a tulajdonosi demokrácia nem pusztán a szociális háló és a népjóléti intézmények fenntartását célozza azon az alapon, hogy az egyéni jogok érvényesüljenek és a gazdasági szükségletek kielégítést nyerjenek. A tulajdonosi demokrácia politikai eszményeket is szolgálni kíván, azaz, hogy az állampolgárok képesek legyenek saját ügyeik intézésére az egyenlőség fenntartható szintjének körülményei között [Rawls 2001: 139]. Rawls tehát továbbra is megmarad az igazolható egyenlőtlenségek fenntartásának normájánál, az egyenlőséget egy olyan piacgazdaságon belül elképzelve, amely figyelembe veszi a magántulajdon hasznosságát, ugyanakkor törekszik az elosztás egyenlősítő tendenciáinak kibontakoztatása felé. Mivel e megfogalmazás nagyban illeszkedik a neorepublikánus értékekhez, ezen eszmeáramlat szerzői magukévá tették a tulajdonosi demokrácia elképzelését, és igyekeznek társadalom- és politikai filozófiájuk középpontjába emelni azt [White 2012].

4. KONKLÚZIÓ

A piaci logikával ütköző morális szempontok melletti érvelés nehézségét nem az elméleti meg-alapozatlanság jelenti. Sőt, ha lehet ezzel az antropológiai felvetéssel élni, alapvető intuíciónk a morális elvek melletti kiállás felé terelne minket. A probléma azonban a mindennapi gyakorlatokhoz való ragaszkodásban és az egyéni nyereség praktikus reflexeiben rejlik. A nehézséget tehát az jelenti, ha e gyakorlatokkal és reflexekkel szemben kell érvelnünk a morális szempontok elsőbbsége mellett. Ez azzal is jár, hogy ki kell lépnünk a piaci logikából és egy külsődleges világ, a moralitás mércéit kell alkalmaznunk a piaci társadalomra. Ezt a morális mércét egyaránt megtalálhatjuk a különböző vallások tanításaiban és a szekuláris erkölcsi rendszerekben.

Írásomban egy olyan szekuláris eszme gazdaságtanának rekonstrukciójára tettem kísérletet, amely mélyen beágyazódott az európai és atlanti politikai hagyományba, ugyanakkor a kortárs kapitalizmus hibáival és visszaéléseivel szemben igyekszik megfogalmazni kritikáját. A neorepublikánus szerzők a moralitás mércéjét olyan politikai fogalmakhoz igazítják, mint az önkormányzás szabadsága, az állampolgárok politikai egyenlősége és a demokrácia nyilvános és deliberatív elképzelése. Ez az erkölcsi mérce azon alapul, hogy az emberi élet végső soron közösségi életként értelmezhető, és e közösség az, amely ezen értékeknek érvényt képes szerezni.

A neorepublikánus honpolgári gazdaság számos elemében egybecseng a baloldali, keynes-i alapú gazdaságpolitikával és az egyéni jogokra alapozott liberális elvekkel. A munkahelyi demokrácia, a progresszív örökösödési és fogyasztási adó, vagy az univerzális alapjövedelem mind az előbbi irányzatokkal közös célként fogható fel. A neorepublikánizmus azonban mindenekelőtt úgy tekint az állampolgárokra, mint akik elsődlegesen nem javaik vagy jogaik birtokában, hanem szabadságuk biztos tudatában lehetnek részei egy igazságos társadalomnak.

IRODALOM

- Ackerman, B. – Alstott, A. (1999): *The Stakeholder Society*. Yale University Press, New Haven
- Arisztotelész (1994): *Politika*. 2. kiadás. fordította Szabó Miklós. Gondolat, Budapest
- Caruso, S. (2012): *Homo oeconomicus. Paradigma, critiche, revisioni*. Firenze University Press, Firenze
- Casassas, D. (2013): „Adam Smith’s republican moment: Lessons for today’s emancipatory thought” *Economic Thought* 2(2):1-19
- Casassas, D. – De Wispelaere, J. (2012): „The Alaska model: A republican perspective”. In: Karl Widerquist, Michael W. Howard (szerk.): *Alaska’s Permanent Fund Divedened: Examining its Suitability as a Model*, Palgrave Macmillan, New York
- Casassas, D. – De Wispelaere, J. (2015): „Republicanism and the political economy of democracy” *European Journal of Social Theory*. 19(2): 283-300.
- Cohen, D. (2014): *Homo Economicus: The (Lost) Prophet of Modern Times*. transl. Susan Emanuel, Polity, Cambridge-Malden
- Crouch, C. (2011): *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Polity, Cambridge-Malden
- Dagger, R. (1997): *Civic Virtues: Rights, citizenship and Republican Liberalism*. Oxford University Press, Oxford

- Dagger, R. (2006): „Neo-republicanism and the civic economy” *Politics, Philosophy & Economics*. 5(2): 151-173.
- Etzioni, A. (2014): „Communitarianism revisited” *Journal of Political Ideologies*. 19(3): 241-260.
- Evensky, J. (2005): *Adam Smith's Moral Philosophy: A Historical and Contemporary Perspective on Markets, Law, Ethics, and Culture*. Cambridge University Press, Cambridge
- González-Ricoy, I. (2014): „The republican case for workplace democracy” *Social Theory and Practice*. 40(2): 232-254.
- Gourevitch, A. (2011): „Labor and republican liberty” *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*. 18(3): 431-454.
- Gourevitch, A. (2013): „Labor republicanism and the transformation of work” *Political Theory*. 41(4): 591-617.
- Hirschman, A. O. (1977): *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before its Triumph*. Princeton University Press, New Jersey. Magyar kiadás: (1998): *Az érdekek és szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett, annak győzelme előtt*. Ford.: Fóti Péter, Józsoveg, Budapest
- Hirschman, A. O. (1986): *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays*. Viking, New York.
- Hsieh, N. (2005): „Rawlsian Justice and workplace democracy” *Social Theory and Practice*. 31(1): 115-142.
- Jackson, B. (2012): „Property-owning democracy: A short history”. In: Martin O'Neill - Thad Williamson (ed.): *Property-Owning Democracy: Rawls and Beyond*. Blackwell, Malden Oxford
- Laborde, C. – Maynor, J. (2008): „The republican contribution to contemporary political theory”. In: Cécile Laborde - John Maynor (ed.): *Republicanism and Political Theory*. Blackwell, Malden - Oxford
- Laval, C. (2007): *L'homme économique: Essai sur les racines du néolibéralisme*. Gallimard, Paris
- MacMahon, C. (2005): „The indeterminacy of republican policy” *Philosophy and Public Affairs*. 33(1): 67-93.
- Morgan, R. (2010): *Lessons from the Global Financial Crisis: The Relevance of Adam Smith on Morality and Free Markets*. Taylor Trade Publishing, Lanham-Plymouth
- O'Boyle, E. J. (2007): „Requiem for Homo Economicus” *Journal of Markets and Morality*, 10(2): 321-337.
- Rawls, J. (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*. Ed. Erin Kelly. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge
- Sandel, M. (1996): *Democracy's Discontents: America in a Search of a Public Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge
- Sandel, M. (2012): *What Money Can't Buy?: The Moral Limits of Markets*. Farrar, Straus and Giroux, New York
- Satz, D. (2010): *Why Some Things Should Not Be For Sale: The Moral Limits of the Market*. Oxford University Press, New York - Oxford
- Skidelsky, R. – Skidelsky, E. (2012): *How Much is Enough?: Money and the Good Life*. Other Press, New York

- Skinner, Q. (1998): *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, Cambridge
- Sunstein, C. (1993): *Democracy and the Problem of Free Speech*. The Free Press, New York
- Sunstein, C. (1996): *Legal Reasoning and Political Conflict*. Oxford University Press, Oxford
- Sunstein, C. (1997): *Free Markets and Social Justice*. Oxford University Press, Oxford
- Pettit, P. (1997): *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Clarendon Press, Oxford
- Pettit, P. (2006): „Freedom in the market” *Politics, Philosophy & Economics*. 5(2): 131-149.
- Pettit, P. (2007): „A republican right to basic income?” *Basic Income Studies: An international Journal of Basic Income Research*. 2(2):1-8.
- Piketty, T. (2015): *A tőke a 21. században*. ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna, Kossuth, Budapest
- Shiller, R. J. (2012): *Finance and the Good Society*. Princeton University Press, Princeton - Oxford
- Viroli, M. (2002): *Republicanism*, transl. Anthony Shugaar, Hill and Wang, New York
- White, S. (2003): *The Civic Minimum: On the Rights and Obligations of Economic Citizenship*. Oxford University Press, Oxford
- White, S. (2011): „The republican critique of capitalism” *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 14(5): 569-579
- White, S. (2012): „Property-owning democracy and republican citizenship” In: O’Neill, M. – Williamson, T. (ed.): *Property-Owning Democracy: Rawls and Beyond*. Blackwell, Malden - Oxford
- Winch, D. (2002): „Commercial realities, republican principles” In: Martin van Gelderen, Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism: A Shared Heritage. Vol. II: The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge